

SVI DEMOKRATSKI PREDUSLOVI

Sažetak: Demokratski preduslovi uključuju niz različitih faktora koji se mogu diferencirati po ekonomskim, socijalnim, istorijsko-tradicijskim, vrednosnim i drugim osnovama. Takođe, ispravno je govoriti o njihovom prepletu i uzajamnoj vezi, budući da demokratija nije prost kvalitet društvenog sistema, već "kompleks obeležja" (Lipset) ili "interaktivni sistem" (Linc i Stepan). Među istraživačima postoji saglasnost o potrebi demokratskih preduslova, ali ovaj konsenzus nije praćen i odgovarajućim stepenom njihove sistematske naučne elaboracije. Rad polazi od teze da je izobilja predloženih "uslova" ili "elemenata" demokratijemoguće izdvojiti neke osnovne pretpostavke demokratije primerene savremenim uslovima. One se generalno mogu podeliti u tri velike grupe: društveno-ekonomskih, pravno-političkih i kulturnih činilaca. Ovakva podela činilaca je izvršena ne po važnosti ili "socijalnoj težini", već izmetodičkih razloga njihovog što preglednijeg razvrstavanja i prikazivanja. Jer, demokratije obuhvataju više sfera koje su u međusobnoj interakciji i koje jedna drugu jačaju, a ogledaju se pre svega u tržišnoj privredi, građanskom društvu, vladavini zakona i demokratskoj političkoj kulturi.

Ključnereči: demokratija, demokratske pretpostavke, savremeno društvo, autonomija građana, struktura društva, socio-kulturna stvarnost

Višeznačnost savremenog pojma demokratije nesumnjivo je rezultatdelovanja mnogih preduslova i faktora, od kojih neki, stricto sensu, nisu uvek deo užeg korpusa modernih demokratskih institucija i procedura. Karakterističan je u tom smislu primer*političke kulture*koja, kao nosilac tradicije vezane za politiku, utiče na ljude da učestvuju ili ne u procesima odlučivanja o javnim stvarima, te pospešuje određene vrednosti u ukupnom društvenom životu. To je neke autore navelo da govore o predominantnoj ulozi obrazovanosti i vaspitanosti za demokratiju, budući da se u svakom od oblika društvenosti – prema strukturi unutrašnjih odnosa – mogu prepoznati, "demokratske", odnosno autoritarne tendencije. Kada govorimo o demokratskim preduslovima ili pretpostavkama, radi se, međutim, o čitavom nizu različitih faktora i činilaca demokratije, koji se mogu diferencirati po raznim osnovama: ekonomskim, socijalnim, istorijsko-tradicijskim, vrednosnim i dr. Stepenn uvažavanja ovih preduslova, u zavisnosti je od konkretnih okolnosti jedne društvene zajednice – razume se, pod pretpostavkom da njeni članovi uopšte žele da učestvuju u izgradnji demokratskog društvenog poretka. Jer, danas u svetu postoji mnogo država čiji podanici (a oni to i jesu) iz tradicijskih ili nekih

drugih razloga uopšte i ne razmišljaju o demokratiji kao poželjnom društvenom i političkom cilju-procesu, no, taj problem za nas, ovom prilikom, nije od teorijskog interesa, pa se na njemu nećemo zadržavati.

Teško da bilo koji od "preduslova za demokratiju" pojedinačno može biti izdvojen kao odlučujući, a još manje "dovoljan" za uspostavu demokratskih odnosa i procesa. Mnogo je ispravnije govoriti o prepletu i uzajamnoj vezi više faktora, budući da je sama demokratija jedan veoma složen proces, koji uključuje prisustvo vrlo različitih, pa i protivurečnih činilaca i tendencija. Kako kaže S. Lipset – "demokratija nije prost kvalitet društvenog sistema, već kompleks obeležja koja mogu biti klasifikovana na mnogo raznih načina."¹ Ili, kako u skorije vreme tvrde H. Linc (Linz) i A. Stepan: "Dobro shvaćena demokratija nije samo režim, ona je interaktivni sistem."²

Ovo prethodno stalno valja imati na umu, pogotovo u onim društvima koja su kao svoj cilj zacrtala ukorenjivanje i razvijanje demokratije, a imaju malo demokratskih tradicija - kakva su, na primer, tzv. "postsocijalistička" društva Srednje i Istočne Evrope.³ Neologizmi nastali dodavanjem prefiksa "post" na nešto starije termine (postmetafizika, postindustrijsko, postmoderno, etc.) malo šta kazuju o onome čemu se nude kao označitelji, osim o pukom napuštanju "prethodnog stanja stvari". "Postsocijalizam", zapravo, kao i svi ostali "post-izmi", ostaje upućen – unazad, konkretno na socijalizam, tj. na stanje koje upravo želi da transcendiraju, čime samo pokazuje sopstvenu heteronomnu prirodu. Govoriti o pretpostavkama za demokratiju u njima, stoga zapravo znači tragati za uzrocima neuspelog "presađivanja" određenih političkih institucija iz razvijenih u manje razvijene demokratske sredine – kakva, na primer, jeste i srbijanski "socio-kulturni milje".

Ima puno razloga za zaključak da se i naši početni politički neuspesi u vezi s demokratijom mogu objasniti nedostatkom ili nedovoljnom razvijenošću nekih "prethodnih radnji" ili, kako insistira Lipset, "pred-uslova", bez kojih demokratske institucije (ukoliko ih uopšte ima), eo ipso, nikadne mogu dovesti do otvorenog, odgovornog i čovečnog društva - koje jegotovo sinonim za savremenu demokratiju. "Uvođenje" političkih ustanova demokratskog profila zahteva i one pretpostavke tj. preduslove, koji su vezani za političku kulturu, ali i ne samo za nju. Radi se, kako smo već pomenuli, o širokom spletu faktora ili "sindromu uslova" (Lipset)⁴ različite provenijencije – od eko-

¹ Sejmor M. Lipset, *Politički čovek*, Rad, Beograd, 1969, str. 66.

² Huan Linc i Alfred Stepan: *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Filip Višnjić, Beograd, 1998, str. 29. Po mišljenju pomenutih autora, "demokratska tranzicija je završena kad je postignuta dovoljna saglasnost o političkim postupcima za dolaženje do jedne izabrane vlade, kad vlada dolazi na vlast neposredno na osnovu slobodnih i sveopštih izbora, kad takva vlada ima faktičku vlast da stvara novu politiku i kad izvršna, zakonodavna i sudska vlast koju je stvorila nova demokratija ne mora *de jure* da deli vlast sa drugim organima." (Huan Linc i Alfred Stepan, *ibid*, str. 15.)

³ U literaturi su u teorijskom opticaju i mnogi drugi izrazi, koji u suštini tendiraju da predstavljaju jedno te isto – društva nastala nakon razgradnje ili "implozije" *socijalizma*. U tom smislu, govori se i piše o "post-socijalističkim", "post-real-socijalističkim", "tranzicijskim", "post-totalitarnim", "post-boljševičkim", "**post-komunističkim**" društvima i dr. Za upotrebu poslednjeg izraza, međutim, trebalo bi dokazati da ono što on označava, zaista dolazi posle "komunizma" (onako kako je on opisan kod Marksa), za šta, ipak, nema dovoljno ni teorijski utemeljenih ni praktično verifikovanih razloga.

⁴ Sejmor M. Lipset, *ibid*, str. 97.

nomske do kulturne, kolektivne, ali i lične. U nas čuveni političar Nikola Pašić, imao je na umu ove uslove kada je, svojevremeno na naivno pitanje jednog od svojih saradnika: "Zašto kod nas ne uvedete englesku demokratiju?"; spremno odgovorio da mu - za to nedostaju – Englezi!⁵

Moglo bi se argumentovano tvrditi da među teoretičarima postoji saglasnost oko toga da je za "uvođenje demokratije", neophodno ispuniti i neke preduslove, bez kojih ceo pokušaj može završiti, i redovno završava – političkim neuspehom. Konsenzus o preduslovima, međutim, nije praćen i odgovarajućim stepenom njihove sistematske naučne elaboracije, tj. nekakvim preciznijim utvrđivanjem njihovog "broja" i određivanjem njihove (demokratske) sadržine. Letimičan uvid u relevantnu literaturu pokazuje da broj "demokratskih pretpostavki" ili uslova, značajno varira (od autora do autora), te da im se pridaje različita važnost i značenje u ukupnom demokratskom procesu. Indikativno je da, posebno u našoj nauci (uz par izuzetaka), zapravo i nije bilo ozbiljnijih pokušaja nekakve sistematske konceptualizacije ovih pretpostavki, kao fenomena značajnih, ne samo za uže shvaćenu, "politiku", već i za društveni život u celini. Kao da se smatralo da se broj i sadržaj demokratskih uslova jednostavno, "podrazumeva", ili da je obrađen u okviru nekih drugih tema, da u stvari nema realne potrebe za njihovim jasnim preciziranjem. Potreba, međutim, nesumnjivo postoji, jer, ponovimo to – različiti autori pod njima ne podrazumevaju uvek iste stvari, ili im pridaju selektivnu političku ulogu. Da i ne pominjemo, za samo društvo mnogo važniji, praktični razlog "demokratskog razvrstavanja" mnogobrojnih ekonomskih, socijalnih i kulturnih faktora, bez čijegjasnog razlučivanja nije moguće odrediti gde zaista leže prioritete demokratizacije jednog društva.

Tako na primer, kod nas M. Matić, pozivajući se na neke strane autore, pominje više najvažnijih "uslova demokratije" a to su: pluralizam svojine i svojinskih oblika, autonomno građansko (civilno) društvo, razvijeno građanstvo, postojanje pravne države i vladavine prava, demokratizacija informisanja, politička tradicija i kultura, izvestan stepen društveno-ekonomskog razvoja, kontrola odgovornog društva i odgovorne vlade i izborna reprezentacija.⁶

V. Stanovčić u uslove demokratije ubraja: autonomno građansko društvo, demokratsku političku kulturu, vladavinu prava, ukidanje političkih monopola, uvođenje demokratskih ustanova i procedura, promenjen odnos društva i države, visok nivo zaštite čovekovih prava i sloboda i autonomnu ulogu svojine u ekonomskom životu. Ovi uslovi zahtevaju i povoljnu "društvenu strukturu" (pod kojom Stanovčić, pre svega, podrazumeva postojanje uticajne srednje klase, više stabilnih i autonomnih društvenih ustanova i ekonomsku razvijenost), kao i znanje, odgovarajući obrazovni sistem, te postojanje upravljačkih i drugih stručnjaka, uključujući i pravne.⁷

⁵ Navedeno prema: Vojislav Stanovčić: Politička kultura i politički život, u: *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1993, str. XV.

⁶ Milan Matić: Demokratija, u: *Enciklopedija političke kulture*, str. 209-211.

⁷ Vojislav Stanovčić: Civilno društvo i vladavina prava u višenacionalnim zajednicama, u: *Potisnuto*

V. Vasović, praveći razliku između "obeležja" i "pretpostavki" demokratije, u ova prva uključuje: izvesnu ograničenost političke sfere, vladavinu prava, slobode i prava građana, političku jednakost, odgovornost nosilaca političke vlasti, politički pluralizam, kompetitivnost između pluralizovanih centara moći, izbore, slobodu mas-medija i demokratsko javno mnjenje, kao i određene obrasce ponašanja elite. U grupu pretpostavki, pak, spadaju: međunarodni kontekst (globalizacija), određen stepen društveno-ekonomskog razvoja (bogatstvo, industrijalizacija, obrazovanje, urbanizacija, iskristalisani svojinski odnosi, ekonomsko ujednačavanje), razvijene političke institucije, psihološki faktori, kulturni obrasci ponašanja političkih subjekata, biološki i geografski faktori, te vladavina principa kongruencije (slaganja) između različitih interesa, vrednosti i procedura njihovog ostvarivanja.⁸

J. Trkulja u uslove i "činioce" "osvajanja demokratije" ubraja: oslobođenje ekonomije od tutorstva politike (robnu privredu, privatnu svojinu, konkurenciju i dr.), stvaranje građanskog društva, konstituisanje građanina, pravnu državu i vladavinu prava, sistemsku i sistematsku kontrolu nosilaca političke vlasti, podelu vlasti, nezavisno sudstvo, ustanovljenje političkog pluralizma, određeni tip izbornog sistema, institucionalizovanu javnost i slobodu informisanja, participativno-demokratski tip političke kulture i (još jednom) civilno društvo u kojem se "rezimiraju afirmišu prethodni elementi i pretpostavke bitne za stvarnu demokratizaciju politike i društva"⁹.

Izdvojićemo ovom prilikom još tri shvatanja o preduslovima demokratije, od strane naših autora. Đ. Šušnjić smatra da demokratija postoji tamo gde su ostvareni sledeći uslovi: vladavina zakona (isključenje lične samovolje), predstavnička vlada, postojanje opozicije, jednakost građana pred zakonom (suverenost građanina), slobodni i tajni izbori, nezavisni izvori obaveštavanja, slobodno tržište roba, radne snage, ideja i ljudska prava. Pored toga, smatra Šušnjić, moraju biti ispunjena i dva preduslova – socijalni (odsustvo oštrih nacionalnih, verskih i klasnih sukoba, tj. saglasnost o načinu života i osnovnim vrednostima) i kulturni (spremnost i veština vođenja razgovora).¹⁰

B. Tadić pod demokratskim uslovima podrazumeva: privatnu inicijativu i slobodno tržište, spremnost na nenasilno rešavanje unutar društvenih sukoba, višepartijski sistem, slobodu i jednakost (kao temeljne vrednosti), demokratizaciju porodice (da bi bila izvor demokratike političke kulture), ekonomski relativno razvijenu i stabilnu ekonomiju tj. društveno-ekonomski razvoj (sa posebnim akcentom na urbanizaciju, obrazovanje, masovne medije i stalnom restrukturiranju društvenih grupa).¹¹

Na kraju, V. Butigan u "sociokulturne uslove parlamentarnog političkog sistema", ubraja sledeće: određen stepen ekonomskog razvoja, civilno

civilno društvo (zbornik), Editor V. Pavlović, Eko centar, Beograd, 1995, str. 109.

⁸ Vučina Vasović, Problemi definisanja i modeliranja demokratije, u: *Demokratija, vaspitanje, ličnost* (zbornik), Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, str. 67-75.

⁹ Jovica Trkulja: Nenaučene lekcije o demokratiji, u: *Demokratija, vaspitanje, ličnost* (zbornik), str. 80-86.

¹⁰ Đuro Šušnjić: *Dijalog i tolerancija*, Čigoja štampa, Beograd, 1997, str. 151.

¹¹ Božidar Tadić: *Sociologija politike*, Unireks, Podgorica, 1996, str. 317-330.

društvo, "kulturni" status politike, višepartijski sistem (sa konsenzusom partijskih elita o demokratskim "pravilima igre") i politički svesnog građanina sa razvijenom političkom kulturom.¹²

Kratak pregled mišljenja nekih stranih autora (i koncepcija) o pretpostavka-ma, uslovima, obeležjima ili pak, elementima savremene demokratije, započeće-mo stavovima J. Šumpetera (Schumpeter), čija se varijanta demokratije u teoriji-naziva "kompetitivnim elitizmom". "Uspeh demokratske metode", po Šumpeteru, zavisi od poštovanja sledećih uslova: ljudski materijal politike (partijski aparat) mora bitidovoljno visoko kvalitetan, stvarni doseg političkih odluka ne treba pre-terano proširiti, postojanja dobro obučene birokratije ipostojanja demokratske samokontrole.¹³ U (kritičkim) komentarimaove vrste moderne demokratije mogu se naći i ovi uslovi: industrijsko društvo, fragmentarni modeldruštvenih i političkih sukoba, oskudno informisani i emocionalni birači, politička kultura koja toleriše razlike mišljenja, uspon tehničkih eksperata i menadžera i utakmica između drža-va za međunarodnu prevlast.¹⁴

Shvatajući demokratiju kao "sistem proceduralnih pravila s normativnim im-plikacijama", Dž. Kin (Keane) u "minimalne zahteve" sopstvene "proceduralističke" definicije demokratije ubraja: jednako i sveopšte pravo glasa za odrasle građane, vladavinu većine i zajamčena prava manjina (koja predviđaju da kolektivne odlu-ke moraju dobiti odobrenje velikog broja onih koji imaju prava da ih donose), vla-davinu prava, ustavne garancije za slobodu udruživanja i izražavanja kao i druge slobode koje obezbeđuju izbor između "istinskih alternativa".¹⁵

R. Dal je pak demokratske sisteme prepoznao po tome da li ispunjavaju tri neophodna uslova, odnosno omogućavaju svojim građanima: da formulišu svoje za-hteve, da iskažu svoje zahteve i da njihovi zahtevi budu jednako vrednovani od stra-ne vlade. Za ove tri mogućnosti društvene institucije bi morale pružiti barem osam garancija, tj. sloboduda se stvaraju organizacije i da se u njih stupa, slobodu govora, pravo glasa, pravo izbora u javne službe, pravo političkih vođa da se takmiče za podrš-ku i glasove birača, alternativne izvore informacija, slobodne i poštene uzbore i mo-gućnost da vladine institucije zavise od izbora i na druge načine izraženih zahteva.¹⁶ U opšte karakteristike, kako klasičnog pluralizma, tako i "neopluralizma", kojem zapravo pripada Dalova koncepcija, mogu se svrstati i sledeće njihove odlike: građanska pra-va (uključujući načelo jedan čovek – jedan glas), sloboda izražavanja i udruživanja, sistem ograničavanja i ravnoteža između zakonodavne, izvršne i sudske vlasti kao i administrativne birokratije i takmičarski izborni sistem sa (barem) dve partije.¹⁷

Glavni preduslovi sledeće po redu, tzv. "legalne demokratije" (ili demokratije nove desnice) su: delotvorno političko vođstvo koje se rukovodi liberalnim nače-

¹² Vjekoslav Butigan: *Uvod u kulturu politike*, Grafika, Pirot, 1994, str. 59.

¹³ Joseph A. Schumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*, Plato, Beograd, 1998, str. 322-328.

¹⁴ M. Matić i M. Podunavac: *Politički sistem*, Institut za političke studije, Beograd, 1994, str. 301.

¹⁵ Džon Kin, *Mediji i demokratija*, Filip Višnjić, Beograd, 1995, str. 124.

¹⁶ Robert Dal, *Poliarhija*, Filip Višnjić, Beograd, 1997, str. 12-13.

¹⁷ M. Matić i M. Podunavac, *Politički sistem*, str. 304.

lima, smanjivanje birokratije na najmanju meru, ograničavanje uloge interesnih grupa (na pr. sindikata) i ukidanje opasnosti kolektivismu bilo koje vrste, što bi trebalo da osiguravaju sledeća njegova obeležja: konstitucionalna država (sa jasnom podelom vlasti), vladavina prava, minimalna intervencija države u civilnom društvu i privatnoj sferi, te slobodno tržište, do najvećeg mogućeg obima.¹⁸

Za F. Hajeka (Hayek), jednog od najpoznatijih eksponenata ovog tipa savremene demokratije, demokratija se svodi na institucionalne mehanizme koji štite pojedinca od kolektivnih upliva u njegovu autonomiju i slobodu, kao osnovnu ljudsku i društvenu vrednost. Od preduslova za očuvanje demokratije on posebno izdvaja mogućnost da se vlasti svom prinudnom delovanju ograničava na zadatke koji mogu da se demokratski ispune, kao i samu individualnu slobodu: "Ako je demokratija sredstvo da se sačuva sloboda, onda je sloboda pojedinca ništa manje suštinski uslov za funkcionisanje demokratije".¹⁹

Spoj istorijskog i teorijskogoponenta, prethodna teorija našla je u novolevičarskoj kritici i konceptu savremene "participativne demokratije", čiji se osnovni preduslovi mogu artikulirati na sledeći način: neposredno poboljšavanje materijalnog položaja širih društvenih slojeva kroz redistribuciju društvenog bogatstva, smanjivanje na minimum neodgovorne birokratije, otvoreni informativni sistem za obaveštenost u odlučivanju, revizija odredaba o staranju o deci u tom smislu da sada i žene i muškarci imaju jednaku priliku da učestvuju u političkom životu i odlučivanju.²⁰

U poslednje vreme čine se i novi pokušaji autora da kritičkom analizom i nadogradnjom dosadašnjih oblika i shvatanja demokratije daju osobenidoprinos razumevanju savremene demokratije i njenih pretpostavki. Veoma podsticajna je u tom smislunamera D. Heldada ostvari svojevrsnu sintezu istorijski potvrđenih tekovinakako liberalnog tako i participativnog modela demokratije, i, istovremeno, nadiđe u okviru svog modela tzv. "demokratije-autonomije". Ovde se, međutim, ne možemo podrobnije bavitiHeldovimargumentacijamaizalaganjima za *autonomiju* građana, koja bi morala da čini Arhimedovu tačku svake demokratske politike. Jednom rečju, ova autonomija predstavlja niz prava koje građani mogu da uživaju kao rezultat svog položaja slobodnih i ravnopravnih pripadnika jedne političke zajednice. U njih spadaju zdravstvena, socijalna, kulturna, građanska, ekonomska, pacifistička i politička prava, koja omogućavaju "zajedničku strukturu političkog delanja" u svim "središtima moći" u društvu. Ključni uslov demokratije je, ističe Held, ustavni poredak koji izražava i utemeljuje prava u svih sedam sfera "moći".²¹ Od opštih uslovanužnih za zaživljavanje demokratske autonomije treba pomenuti otvorenu mogućnost informisanja zarad obaveštenog odlučivanja u javnim pitanjima,opšte investicione prioritete od strane vlade uz najširu tržišnu regulaciju, redukciju na minimum neodgovornih centara moći u javnom i privat-

¹⁸ M. Matić i M. Podunavac, *Politički sistem*, str. 307.

¹⁹ Friedrich A. Hayek: *Poredak slobode*, Global book, Novi Sad, 1998, str. 15.

²⁰ M. Matić i M. Podunavac, *Politički sistem*, str. 308.

²¹ Dejvid Held: *Demokratija i globalni poredak*, Filip Višnjić, Beograd, 1997, str. 233-234.

nom životu, održavanje institucionalnih okvira otvorenih za eksperimentisanje sa organizacionim formama, kolektivna odgovornost za manuelne poslove i svođenje rutinskih poslova na minimum.²²

Heldovo ukazivanje nanove imperativepred kojima se demokratija danas nalazi je plauzibilan, iako ne i realan pokušaj njene savremene konceptualizacije. Društvo obnovljene moći krupnog kapitala i multinacionalnih korporacija, kao i sve češćeg sumnjičenja u efekte tzv. "države blagostanja", neke od aspekata njegovog "normativnog projekta" *demokratije-autonomije*, čini, u najmanju ruku, malo verovatnim. Proširenje principa demokratije i na teren ekonomije, je, s obzirom na sva negativna iskustva u vezi sa "naučnim socijalizmom", koji je nominalno proglašavao "radničku vlast", posebno problematično. Toga je, naravno, više nego svestan i sam Held, nazivajući nerazumnim sugestiju da postoje jednostavne alternative postojećem sistemu "korporacijskog kapitalizma", koje bi "istovremenobile i poželjne i ostvarive". Takođe je, u načelu, prihvatljiv njegov stav da "pri sadašnjem stanju stvari izgleda da ne postoji za život sposobna ekonomska alternativa kapitalizmu, ali to naravno ne znači da ona neće nastati."²³

Zapravo, i tu je Held opet u pravu, čitav problem alternative kapitalizmu je pogrešno postavljen, time što insistira na izboru između njega i nečega što je radikalno drugačije – što su, na primer, marksisti redovno činili. Kapitalizam, međutim, nije istoznačan na svim tačkama planete gde ga ima, i u sebi ima i vrline i slabosti – vrline, koje svakako treba priznati i braniti, proširivati i razvijati, i – mane, čije efekte valjasistematski i racionalno umanjivati. Pojmovna suprotstavljenost kapitalizma i demokratije je jedna, a pokušaj njihovog (zajedničkog) ukidanja ili "prevazilaženja" u "komunizmu", sasvim druga stvar, na koji se, s obzirom na njegove zablude, ne treba mnogo zadržavati. Zaključci o odnosu između kapitalizma i demokratije moraju se izvoditi znatno opreznije, bez jednostranog pre naglašavanja njihovih razlika koje bi se pretvorile u teško razrešive antinomije, ili pak, (u komunizmu) "lako" razrešive marksističke "protivurečnosti". To se, pak, može činiti, samo sa teorijske pozicije koja je, u isto vreme, i sklona misaonom eksperimentisanju i voljna da svoje normativne koncepte i sugestije stalno proverava u društvenoj praksi.

Imajući u vidu prethodno, ma koliko to na oko "kapitulantski" zvučalo, dok ne zažive potpuni neki novi koncepti demokratije koji će možda biti bliži njenom "celovitom" značenju, ne preostaje nam ništa drugo do da se suočimo sa onim njenim pretpostavkama koje su primerene realnostima ovog vremena. Razume se, u nadi da vrednosni koncept demokratije još nije "izrekao svoju poslednju reč", da demokratija nije "sve ili ništa", već da podrazumeva ideju kontinuuma tj. postupne evolucije kojom će ljudi bivati sve slobodniji i autonomniji, ekonomski relativno ujednačeni, pred zakonom i u životnim šansama ravnopravni pripadnici jednog društva.

Zalaganje za demokratiju, već u samoj svojoj osnovi, sadrži opredeljenje protiv svake hijerarhizacije društvene moći, pa se okvir za izvesno "utopijsko mi-

²² M. Matić i – M. Podunavac: *Politički sistem*, str. 314-315.

²³ Dejvid Held: *Demokratija i globalni poredak*, str. 288-289.

šljenje" ne mora tražiti u mesijansko-eschatološkim zamislama o nekom budućem, "harmoničnom" društvu, situiranom u daleku budućnost. Moderno demokratsko društvo nije ni "udruženje" ni "zajednica" (Rols/Rawls), u kojima bit akva "harmonija" bila moguća: zapravo, kakoj e iskričavo primetio Lipset, sukobi grupa su "životni sok demokratije."²⁴ Vrednosna osnova normativnog koncepta savremene demokratije, leži u nečem drugom – u ideji *univerzalnog građanstva*, koja postojano pokreće pitanje prevazilaženja i svih preostalih oblika društvenih nejednakosti, koje su, inače, Ahilova peta svakog demokratskog društvenog poretka. Ona, međutim, kako kaže Lipset, takođe stvara i osnove za verovanje da će se proces uspostavljanja jednakosti "kretati u granicama dopustivih sukoba u demokratskom sistemu."²⁵ Ovaj autor, je, inače, u "preduslove demokratskog pokreta" – na tragu misli M. Vebera i J. Šumpetera – svrstao, pre svih, trispetsifčna uslova: 1. "političku formulu" (skup ubeđenja koji određuje koje su institucije – stranke, slobodna štampa itd. – zakonite i prihvaćene od svih), 2. garnituru političkih vođa na vlasti i 3. jednu ili više garnitura priznatih vođa koji pokušavaju da dođu na vlast.²⁶ Potrebu da ovi uslovi budu ispunjeni jedva da je potrebno obrazlagati. Ukoliko politički sistem ne odlikuje određeni sistem vrednosti koji računa na mirnu "igru" snaga, demokratija postaje haotična; ako pak političkoj igri nije cilj periodično dodeljivanje vlasti jednoj grupi, rezultat je nestabilna i neodgovorna vlada; najzad, ukoliko ne postoje uslovi za postojanje efikasne opozicije, ovlašćenja vlasti će se neprestano povećavati, kao u jednopartijskim sistemima. Pored ovih uslova, Lipset je u preduslove za demokratiju ubrojio i mnoge druge činioce, pre svega, ekonomske, ali i religijske, klasne, pa čak i ulogu intelektualaca.

Izdvojimo na samom kraju ovog pregledajoš jedno "skromnije" viđenje savremene demokratije i njene "operacionalizacije", koje daje B. Pael (Powell). Po ovom autoru, kriterijumi koji identifikuju demokratiju kao politički sistem leže u: legitimnosti vlasti (s obzirom na to da ona izražava volju građana), sticanju te legitimnosti na osnovu kompetitivnih političkih izbora, i u tome da najveći broj odraslih može da bira ili bude biran na važne političke funkcije, glasanju koje je tajno i bez prisile, kao i u tome da građani i lideri uživaju osnovne slobode govora, štampe, okupljanja i organizovanja (kako starih, tako i novih partija).²⁷

Različitimi brojnim "pretpostavkama za demokratiju", očito, nikad kraja, baš kao što smo i nagovestili na početku ovog teksta. Bilo bi, razume se, krajnje iluzorno očekivatida po ovom pitanju dođe do nekakvog potpunog "konsenzusa" međuistraživačima demokratije. To bi, zapravo, dovelo u sumnju i samu mogućnost postojanja demokratije u savremenim uslovima, budući da, kako reče N. Bobio: "Postoji nužan odnos između demokratije i neslaganja."²⁸ To bi se isto moglo reći i za pluralizam (mišljenja), mada demokratiju ne odlikuju samo raznolikost i nesla-

²⁴ Sejmor M. Lipset, *Politički čovek*, Rad, Beograd, 1969, str. 105.

²⁵ Sejmor M. Lipset, *Politički čovek*, str. 117.

²⁶ Sejmor M. Lipset, *Politički čovek*, str. 63.

²⁷ Bingham G. Powell, Jr.: *Contemporary Democracy*, Harvard University Press, 1982, pp. 3-4.

²⁸ Norberto Bobio: *Budućnost demokratije*, Filip Višnjić, Beograd, 1990, str. 63.

ganje, već i slaganje (konsenzus) i to ne samo onaj o "pravilima nadmetanja", kako ne zaboravlja da istakne Bobio, veći –konsenzus većine, kao njen "dovoljan uslov".

U poslovima humanistički orijentisane nauke i političke teorije, koja je "nužno kritička" jer traži "istinino" tj. "slobodu" (Nojman), pak, mišljenje većine, eo ipso, teško damože bitibilo kakav pouzdan vodič. Ogromnavećina "naučnika" je, na primer, sve do Kopernika i Galileja smatrala daje planeta na kojoj živimo ravna pločai "centar sveta" oko kojeg se okreću sva nebeska tela iako se tom svojom brojnošću ni za pedalj nije približila istini. Čini se da kao malo gde drugde ovde važi M. Fridmanova (Friedman) deviza da "onaj ko veruje u slobodu ne broji pristalice"²⁹, a najbolji dokaz za to je upravo ironična sudbina njegovih naučnih dela. Ideje iz Fridmanovih, Hajekovih i ostalih knjiga zagovornika liberalizma u ekonomiji su zadugo bile izvan glavnih "intelektualnih tendencija", a da to nije umanjilo osnovanost teza koje su u njima iznosile i stavljale na uvid javnosti. Nakon rušenja berlinskog zida i implozije socijalizama u Istočnoj Evropi, kada se "klima mišljenja" promenila, one su bile sve samo ne usamljeni pokušaji odbrane tržišne privrede, individualnog preduzetništva, privatne svojine i političkog poretka liberalne demokratije. Naučno "kolo sreće" se tada preokrenulo, pa se nisu štedele reči pohvale za dotične autore, u čemu se, opet, ponekad i preterivalo, ali o tome na nekom drugom mestu.

Sve u svemu, i uprkos iskušenjima "intelektualne mode" i "mišljenja naučne većine" - držimo da je iz obilja predloženih "pretpostavki", "uslova" ili "elemenata" demokratije moguće izdvojiti barem neke osnovne društvene i kulturne pretpostavke demokratije primerene savremenim uslovima. Postoji, čini se, jedno "racionalno jezgro" svih mogućih "spiskova" demokratskih pretpostavki, kome niko ne osporava ulogu, sasvim izvesne, kako institucionalne tako i vrednosne "podloge" savremene demokratije. Ono se zasigurno mora naći u svakom radu o demokratiji na manje ili više sistematski način, izražavajući svu kompleksnost i višedimenzionalnost pojave na koju se odnosi, i ujedno omogućujući. To što se najvažnije pretpostavke ili preduslovi demokratije nalaze kod većine autora koje smo ovom prilikom konsultovali, samo po sebi ne mora da znači da su se ti autori dobrovoljno prepustili nekoj novoj "intelektualnoj modi" i time nužno udaljili od *istine* i *slobode* kao najopštijih predmeta političke teorije. Na kraju, još nikom nije uspelo da dokaže da je "većinsko mišljenje" a priori pogrešno, već samo – nametljivo, ponekad i tiransko, a zapravo –sasvim ravnodušno prema istini.

Pretpostavke za demokratiju se generalnomogu podeliti u tri velike grupe: (I) *društveno-ekonomskih*, (II) *pravno-političkih* i (III) *kulturnih* činilaca savremene demokratije. Ovakva podela činilaca, izvršena je, ne po važnosti ili "socijalnoj težini", već iz metodičkih razloga njihovog što preglednijeg, razvrstavanja i prikazivanja. To što se ona, u osnovi, poklapa sa opštepoznatom marksističkom "strukturom društva", ne znači da smo dotične sfere hteli da "shematizujemo" i to na takav način da neke od njih predstavljaju "bazu", a druge, opet, nekakvu "nadgradnju" društva. Ovaj do skora gotovo uobičajeni, "redukcioniistički" postupak u sociološkim razmatranjima, prisutan čak i kod onih autora koji se ne bi mogli nazvati marksistima,

²⁹ Milton Friedman: *Kapitalizam i sloboda*, Global Book, Novi Sad, 1997, str. 29.

teško da je teorijski prihvatljiv. Sociolozi V. Lip i F. Tenbruk su jednom prilikom ispravno приметили да, као као што је марксизам без устежања прихватио тезу о култури као “надградњи производних односа”, тако је редукционизам гурнуо социологију у један “generalizovani marksizam”, код кога је структура постала “baza”, а култура – “надградња” друштва.³⁰ Elementi *sociokulturne stvarnosti*, као најопштијег и основног предмета свих друштвених наука, су, међутим, у тој мери сложени, међусобно различити и испреpleтени, да се, нарочито, не могу увући у Prokrustovu postelju једног таквог rigidnog modela односа између “strukture” и “kulture”. Питање шта је “starije” – друштвена структура или култура, заправо је крајње недijaleктичко и требало би да остане тамо где и припада – у ранијим fazama развоја науке. Јер, друштво је, како тврди А. Turen (Touraine) - *drama*; оно није ни ситуација ни hтенје, већ друштвено *delovanje* и друштвени *odnosi*”³¹ (kurziv B. S.). Оно је, у nadahnutom и specifičnom тумачењу овог аутора, “sukobima prožeta samoproizvodnja”:

“Једно друштво не почива ни на економији нити на идејама; оно није splet ни instanci ни činilaca. Njegove једине две суштinske компоненте су *istoricitet*, тј. sposobnost да производи modele функционисања, и *klasni odnosi* кроз које те оријентације постају друштвене праксе, увек obeležene друштвеним vладанјем. Друштво нема ни *prirodni baze*; оно није *mašina* ни *organizacija*; оно jeste *delovanje* и *dруштвени odnosi*.”³²

Sledstveno овим teorijskim увидима, sociologija мора бити oslobođena uzaludnog traгања за “bazom”, “prirodom” или “suštinom” друштва, и svу svoju истраживачку pažnju usmeriti prema slicи друштва као “celini sistema delovanja”, или, како ефектно каже Turen - *drami*, у којој се друштвене снаге bore за rukovoђење одређеним “kulturnim poljem”, тј. друштвеним samodelovanјем. То највише важи за savremeno (demokratsko) друштво, које је dostigло највиши stepen *istoriciteta*, samoproizvodnjетј. “osnovnih kulturnih orijentacija” којима једно друштво uređuje своје односе sasredinom која га okružuje: u njemu се različite varijante evolucionističko-progresističkih predstava о razvoju друштва, moraju zameniti ideјom да је друштво sistem који је sposoban да производи sopstvene kulturne orijentacije, umesto да ih primaod poretka или pokreta који га transcendira, а који се naziva Bogom, Duhom или Istorijom.³³ Shodno tome, svaki друштveni akt ujedno је и kulturno orijentisan, dok су kulturna usmerenjanajglavniji ulog u друштvenoj borbi, čija rezultanta čini друштво. Osnovuovako posmatranog, savremenog друштва, не čini ни ekonomski sistem, ни političke или moralne vrednosti, već, sukobima и istoricitetom prožet, *sistem delovanja*, који u sebi uključuje како one elemente које nazivamo ekonomskim, тако и one druge, које neki nazivaju “kulturnim” или “ideјnim”.

Ukoliko više insistiramo na ideјi о друштву као rezultatu sopstvene samoproizvodnje, utoliko nam neprihvatljivijim постају ideје о bilo kakvom ekonomskom или pak, tehničkom determinizmu, којem се, на primer, marksizam увек vraćao

³⁰ Wolfgang Lip i Fridrich H. Tenbruk: O novom početku sociologije kulture, *Kultura*, br. 50/1980, str. 13.

³¹ Alen Turen: *Sociologija društvenih pokreta*, Radnička štampa, Beograd, 1983, str. 41.

³² Alen Turen, *ibid*, str. 68.

³³ Alen Turen, *ibid*, str. 56.

kao na svoju najvlastitiju osnovu.“Rezultat” do koga je Marks došao u istraživanju kapitalizma, je

“da se ni pravni odnosi, ni državni oblici ne mogu razumjeti ni iz sebe samih, ni iz takozvanog općeg razvitka ljudskog duha, nego da im je korijen, naprotiv, u materijalnim životnim odnosima, čiju je cjelokupnost Hegel, ... obuhvatio imenom... (građansko, tj. buržoasko društvo), a da se anatomija buržoaskog društva mora tražiti u političkoj ekonomiji.”³⁴

Odmah zatim sledi i “opšti rezultat” ili “osnovni zakon strukture društva”, koji je u marksističkoj i šire sociološkoj literaturi poznat kao odnos između baze i nadgradnje - “način proizvodnje materijalnog života uvjetuje proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopće. Ne određuje svijest ljudi njihovo biće već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest.”³⁵

Odnos između baze i nadgradnje društva u marksizmu se tako rigidno “razrešava” primarnom ulogom baze, materijalne proizvodnje i društvenog bića nad političkom nadgradnjom i kulturom tj. društvenom svešču. Problem na koji ovom prilikom želimo da ukažemo, međutim, ne tiče se umanjivanja značaja proizvodnje materijalnih dobara u društvu “kao takve”. Zaista, niko iole razuman ne može osporavati ono što je Engels na Marksovom grobu nazvao “jednostavnom činjenicom” – “da ljudi prije svega moraju jesti, piti, stanovati, odijevati se, prije nego što će moći da se bave politikom, naukom, umjetnošću, religijom itd.”³⁶ Problem se, ipak, javlja ukoliko ovu “jednostavnu činjenicu”, poput klasika marksizma, učinite – “zakonom razvitka ljudske istorije”, pa stepen ekonomskog razvitka neke epohe proglasite osnovom “iz koje su se razvile državne institucije, pravne koncepcije, umjetničke i čak religiozne predožbe dotičnih ljudi, i da se one stoga *moraju objašnjavati iz teosnove*, a ne, kao što se dosad događalo, obrnuto”³⁷ (kurziv. B.S.). To onda naširoko otvara vrata sasvim jasno izraženom ekonomskom ili tehnološkom determinizmu, teorijskom redukcionizmu i, razume se, ideološkom dogmatizmu, po kome je marksizam, takođe, specifičan.

Paradoksalno je da su se Marks i Engels suprotstavljali “ekonomizmu”, tvrdnjom da ekonomski uslovi “u poslednjoj instanci” određuju istorijski razvitak (pisma J. Blohu/Bloch i H. Štarkenburgu/Starkenburg)³⁸ - čime se prethodni “opšti rezultat materijalističkog shvatanja istorije”, u stvari, mogao samo ublažiti, ali ne i uspešno odbraniti pred argumentovanom kritikom. Paradoksalno je (dakako, sa stanovišta same marksističke teorije), takođe, i Marksovo situiranje čoveka u sam centar “proizvodnih snaga” (uz sredstva za rad i predmete rada) koji zajedno sa “proizvodnim odnosima” čine jedinstven “način proizvodnje” - čime se, na jedan

³⁴ Karl Marx: Predgovor za »Prilog kritici političke ekonomije«, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, Stvarnost, Zagreb, str. 700.

³⁵ Karl Marx, *ibid*, str. 700.

³⁶ Friedrich Engels: *Govor na grobu Karla Marxa*, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, str. 1211.

³⁷ Friedrich Engels, *ibid*, str. 1211.

³⁸ Friedrich Engels: Pisma Blohu i Štarkenburgu, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, str. 1413 i 1424.

zaobilazan način priznaje da je zapravo on (tj. čovek sa svojim znanjima, umenjima, iskustvom i navikama, jednom rečju kulturni čovek) - *odlučujući faktor* društva i njegovih promena. Ovo nisu jedine strukturne slabosti, onoga što je V. I. Lenjin (Lenin) jednom nazvao "idejom materijalizma u sociologiji", jer "gvozdene zakoni istorije" deluju samo do onog fantastičnog "skoka" iz "carstva nužnosti" (kojeg odlikuje dosadašnja "predistorija društva") u "carstvo slobode" oličeno u komunizmu – kada ovi zakoni prestaju, omogućavajući "stvarnu istoriju" društva.

Rezimirajući na ovom mestu naše stanovište po pitanju strukture društva, ističemo da je ono što se često naziva "nadgradnjom", sve samo ne pasivan refleks ili ekvivalent nekakve, metafizički shvaćene, "materijalne proizvodnje". U njoj, pored imanentnih zakonitosti vezanih za proizvodnju, potrošnju i raspodelu privrednih dobara, deluje i čitav niz posebnih zakonitosti, koje, ne samo što omogućavaju njenu "relativnu samostalnost", već omogućavaju inženjerski "povratni uticaj", koji je, opet, u toj meri izražen, da se o nekakvoj "bazi" i "nadgradnji" društva zapravo više ne može ni govoriti. Stanovište o "*samoprodukciji društva*" koje ovde prihvatamo oštro je suprotstavljeno ideji o, pre svega, "*proizvodnom društvu*", elaboriranoj kod Marksa. Materijalna delatnost, "kao takva", ne može biti determinanta ostalih delova društva, zato što tehnologija, kako primećuje Turen – "nije samo materijalna činjenica, već predstavlja sastavni deo jedne kulture."³⁹ U industrijskom društvu tehnologija je potčinjena organizaciji rada, tj. prevlasti rukovodeće klase nad radnicima, dok je u postindustrijskom društvu onapodređena delovanju tehnokratije. To je ujedno i najvažniji razlog zbog koga mora biti odbačena slika o društvu kao političkoj i kulturnoj "građevini" sagrađenoj na nekakvim "materijalnim temeljima". Reč je, prema mišljenju Turena, "o trivijalnoj, arhitekturnoj slici, budući da niko, polazeći od posmatranja temelja jedne zgrade, ne može da stvori predstavu o načinu na koji su stanovi opremljeni."⁴⁰

Ovu i druge "mehaničke" slike društva treba napustiti, jer su zastarele. U društvu koje se razumeva kao proizvod vlastite samoprodukcije, društveni i politički sukobi i trvenja ne mogu imati drugačiji cilj do želju kolektivnih aktera za ostvarenjem kontrole nad istoricitetom, tj. društvenim samodelovanjem. Društvene borbe se, dakle, odvijaju unutar sistema koji je isključivi produkt društvenih odnosa i istoriciteta, što znači da se on bazira kako na hijerarhizovanim odnosima *moći* tako i na *kulturi*, tj. na stvorenim normama između različitih kolektiva i njihove okoline. To od sociologije zahtevada, jednom za svagda, prekine sa podređivanjem društvenih činjenica nekom "metadruštvenom poretku", fundiranom u ekonomskim imperativima, ili pak, u nekakvom zakonu "evolucije", za koji se nikad neće moći reći koliko je stvaran i blizak ljudskoj slobodi.

Iz istih razloga demokratska teorija "pretpostavke za demokratiju" mora potražiti u svim oblastima društva u kojima može nazreti njene tragove, od kojih nijedna ne sme biti posebno povlašćena. Sumaran pogled na aktuelne klasifikacije pokazuje da se one nalaze u sve tri glavne sfere, koje smo ovom prilikom sistemski apostrofirali:

³⁹ Alen Turen, *Sociologija društvenih pokreta*, str. 98.

⁴⁰ Alen Turen, *ibid*, str. 98.

ekonomskoj, pravno-institucionalnoj i(uže)kulturnoj, budući da je demokratija jedan celovit fenomen koji se samo analitičkim putem može razdvajati. Premasavremenim autorima Lincu i Stepanu, na primer, demokratijama je potrebno čak "pet interaktivnih arena" da bi se kao sistem učvrstile. Te "arene", koje su u međusobnoj interakciji i koje jedna drugu jačaju, oličene su u građanskom društvu, autonomnom političkom društvu, vladavini zakona, državi i ekonomskom društvu. Kako nastavljaju isti autori,

"Nijedna posebna arena u takvom sistemu, naime, ne može ispravno funkcionisati bez određene podrške bar jedne, a često i svih drugih arena. *Građansko društvo* u demokratskoj državi, na primer, ima potrebu za podrškom koju čini *vladavina prava* kojom se garantuje pravo udruživanja, a isto tako i podršku *državnog aparata* koji je u stanju da nametne zakonske sankcije protiv onih koji bi upotreбили nezakonita sredstva u sprečavanju grupa da se demokratski organizuju. Nadalje, svaka pojedina arena u demokratskom sistemu deluje na ostale arene. Na primer, *političko društvo* stvara ustav i najvažnije zakone, upravlja državnim aparatom i kreira sveukupni okvir regulisanja *ekonomskog društva*. U jednoj učvršćenju, konsolidovanoj demokratiji, prema tome, postoji neprestano usaglašavanje među arenama, tako da je svaka od njih sastavni deo ukupne sile koje pojedinačno stvaraju" (kurziv B. S.).⁴¹

Identičan zaključak, dakako, važi i za čitavu *sociokulturnu stvarnost*, za koju smo već istakli da je najopštiji predmet svih društvenih nauka. Ona obuhvata i društvenu "strukturu" i "kulturu", itone na mehanički, već uzorno dijalektički način – kao specifično *jedinstvo* koje, u samo njemu znanoj meri, natkriljuje i nadmašuje opstvene sastavne delove.

Literatura

Bobio, Norberto. 1990. *Budućnost demokratije*. Beograd: Filip Višnjić.

Butigan, Vjekoslav. 1994. *Uvod u kulturu politike*. Piro: Grafika.

Dal, Robert. 1997. *Poliarhija*. Beograd: Filip Višnjić.

Engels, Friedrich. 1979. Govor na grobu Karla Marxa. U *Glavni radovi Marxa i Engelsa*. Zagreb: Stvarnost.

⁴¹ Huan Linc, Alfred Stepan: *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, str. 29-30. U idealno-tipskom smislu, po pomenutim autorima, demokratiju zapravo karakterišu nešto šire konstitutivne karakteristike: "Pluralizam je u ovom slučaju odgovoran i politički ojačan širokim oblastima pluralističke autonomije u privredi, društvu i unutrašnjem životu organizacija. Zakonski je zaštićen i usklađen sa društvenim korporativizmom, dakle, ne državnim korporativizmom. Ideološki je kod ovog tipa reč o širokom intelektualnom zalaganju za status građanina, uz postojanje odgovarajućih pravila takmičenja. Ostale karakteristike su poštovanje prava manjina, vladavina prava i podrška individualizmu. U sferi mobilizacije prisutna je participacija kroz autonomnu stvorenu organizaciju civilnog društva i partije političkog društva koje se među sobom takmiče, a čitav sistem pravno je zaštićen. Naglasak je na režimu mobilizacije niskog intenziteta, ali uz snažno izraženu participaciju građanina. Takođe je osobena široka aktivnost režima u favorizovanju koncepcije dobrog građanina i patriotizma, a pored toga i tolerancija prema mirnoj i uređenoj opoziciji. Rukovodeća garnitura obrazuje se na slobodnim izborima, a svoju vlast vrši u ustavnim granicama i u okvirima vladavine prava. Periodični slobodni izbori kojima se po potrebi menja rukovodeća garnitura, takođe su karakteristika demokratije." (Huan Linc i Alfred Stepan, *ibid*, str. 64.).

- Engels, Friedrich. 1979. Pisma Blochu i Starkenburgu. U *Glavni radovi Marxa i Engelsa*. Zagreb: Stvarnost.
- Friedman, Milton. 1997. *Kapitalizam i sloboda*. Novi Sad: Global Book.
- Hayek, A. Friedrich. 1998. *Poredak slobode*. Novi Sad: Global book.
- Held, Dejvid. 1997. *Demokratija i globalni poredak*. Beograd: Filip Višnjić.
- Kin, Džon. 1995. *Mediji i demokratija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Linc, Huan i Stepan. Alfred. 1998. *Demokratska tranzicija i konsolidacija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lip, Wolfgang i Tenbruk, H. Fridrich. 1980. O novom početku sociologije kulture, *Kultura* 50.
- Lipset, M. Sejmor. 1969. *Politički čovek*. Beograd: Rad.
- Marx, Karl. 1979. Predgovor za »Prilog kritici političke ekonomije«. U *Glavni radovi Marxa i Engelsa*. Zagreb: Stvarnost.
- Matić, Milan i Podunavac, Milan. 1994. *Politički sistem*. Beograd: Institut za političke studije.
- Matić, Milan. 1993. Demokratija. U *Enciklopedija političke kulture*. Beograd: Savremena administracija.
- Powell, Jr G. Bingham. 1982. *Contemporary Democracy*. Harvard: Harvard University Press.
- Schumpeter, A. Joseph. 1998. *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*. Beograd: Плато.
- Stanovčić, Vojislav. 1993. Politička kultura i politički život. U *Enciklopedija političke kulture*. Beograd: Savremena administracija.
- Stanovčić, Vojislav. 1995. Civilno društvo i vladavina prava u višenacionalnim zajednicama. U *Potisnuto civilno društvo* (zbornik), Editor V. Pavlović. Beograd: Eko centar.
- Šušnjić, Đuro. 1997. *Dijalog i tolerancija*. Beograd: Čigoja štampa.
- Tadić, Božidar. 1996. *Sociologija politike*. Podgorica: Unireks.
- Trkulja Jovica. 1997. Nenaučene lekcije o demokratiji, U *Demokratija, vaspitanje, ličnost* (zbornik). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Turen, Alen. 1983. *Sociologija društvenih pokreta*. Beograd: Radnička štampa.
- Vasović, Vučina. 1997. Problemi definisanja i modeliranja demokratije. U *Demokratija, vaspitanje, ličnost* (zbornik), Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

Branislav Stevanović

ALL PRECONDITIONS FOR DEMOCRACY

Summary: In this paper, the author discusses the main preconditions or prerequisites for democracy, including various factors that can be differentiated along the economic, social, historical, traditional, value-orientation and other lines. In addition, it is necessary to view them as inter-related in complex ways, since democracy is not a simple quality of a social system, but a "complex of features" or an "interactive system". There is a high degree of consensus among researchers about the necessity of democratic pre-conditions, but this consensus is not accompanied by an appro-

priate degree of systematic scientific elaboration. This paper starts from the thesis that, in the multitude of proposed “preconditions” for or “elements” of democracy, it is possible to single out some basic preconditions and prerequisites for democracy, relevant for the contemporary circumstances. They can be grouped into three categories: social and economic, legal and political, and finally cultural pre-conditions. This categorization does not rest on a hierarchy of importance or “social weight”, but is simply based on a methodological necessity to classify them in order to observe them. Democracy comprises various spheres that interact and exert mutual influence on each other, which is reflected primarily in the spheres of market economy, civil society, legality, and democratic political culture.

Key words: democracy, democratic pre-conditions, modern society, autonomy of citizens, social structure, social-cultural reality